

ekofeministicama, smatraju da su čovjek i ne-ljudski elementi u interakciji na istoj horizontalnoj razini, u mreži međuodnosa bez centra, onome što spomenuti teoretičari nazivaju *plato* ili *rizom*. Ta je misao utkana i u radove Anne Tsing, Briana Massumija, Tima Ingolda i brojnih drugih suvremenih mislilaca te služi za redefiniranje starih i stvaranje novih koncepata, teorijskih pitanja i istraživačkih putanja. Ekofeminizam i kulturna antropologija ujedinjuju se tako i u stvaranju novog pogleda na živa bića i predmete s kojima sunastanujemo planetu Zemlju, gdje se govori o životu kao *sym-poesisu*, gdje su čovjek i priroda u odnosu *sym-poesisa* ili su-stvaranja, kako to naziva Donna Haraway, odnosno međusobno ovisni, međusobno se nadopunjujući i ispreplićući.

Sve nam to govori da ekofeminizam ulazi u tzv. *mainstream* znanost, a kao posebnu dodatnu vrijednost i doprinos ovog zbornika vidim u tome što društvenim i humanističkim znanostima proširuje vokabular te konceptualna i teorijska uporišta za konstruktivno bavljenje gorućim problemima današnjice.

Sanja Đurin

Ivan Macut

Hrvatska filozofija od sloma Nezavisne Države Hrvatske 1945. do raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1991. godine

**Franjevačka provincija
Presvetog Otkupitelja –
Služba Božja, Split 2020.**

Marljivi istraživač novije hrvatske filozofije fra Ivan Macut, inače docent Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Splitu (te doktor filozofije), objavio je na 877 stranica monografiju o filozofiji u Hrvatskoj od 1945. do 1991. Po svemu sudeći, to je u kvantitativnom pogledu najveća knjiga svih vremena objavljena u Hrvatskoj, barem što se filozofijske struke tiče. Knjiga se sastoji od 17 osnovnih poglavlja. Nakon predgovora i uvodnih

metodoloških napomena, slijede poglavlja: 1. »Kratki pregled političke i kulturne situacije na području Hrvatske od 1945. do 1991. godine«; 2. »Počeci i razvoj filozofije u komunističkoj Jugoslaviji od 1945. do 1963. godine«; 3. »Institucije, društva, filozofske škole i časopisi«; 4. »Zagrebačka škola Praksis filozofije«; 5. »Kritika dogmatskog marksizma«; 6. »Filozofi pod pretežitim utjecajem fenomenologije i egzistencijalističke filozofije«; 7. »Politička filozofija«; 8. »Istraživanje hrvatske filozofske baštine«; 9. »Analitička filozofija«; 10. »Orientalna filozofija«; 11. »Estetika«; 12. »Filozofija prava«; 13. »Filozofija odgoja«; 14. »Humanizam Ivana Supeka«; 15. »Filozofske metamorfoze Marijana Cipre«; 16. »Autentično filozofiranje Branka Despota«; 17. »Filozofija kršćanskog nadahnuća«, te »Zaključak«, kazalo imena i odabrana bibliografija.

Sustavno je obrađeno ukupno 65 filozofa/filozofijskih pisaca koji su djelovali u razdoblju od 1945. do 1991. godine (svojedobno je Danko Grlić uveo kriterij prema kojemu samo mrtvi mogu steći status filozofa, dok su svi živući autori – filozofski pisci), od najstarijih Bože Milanovića, Pavla Vuk-Pavlovića i Krsta Kržanića do najmlađih Srečka Kovača, Borislava Mikulića i Pave Barišića. Kritički se može zapaziti da nedostaju neki autori koji su na temelju uspostavljenih kriterija tu mogli biti uvršteni (Željko Marković, Boris Kalin, Srđan Lelas, Ivan Prpić, Branka Brujić, Nikola Skledar, Goran Gretić, Ante Čović, Željko Pavić, Anto Knežević i možda još ponetko). U knjizi se uopće ne spominje Niko Berus, koji je u razdoblju dominacije dogmatskog marksizma zastupao poziciju ortodoksnog marksizma, ali sa zanimljivim (i dosad posve nezapaženim pa stoga i neistraženim) odmacima od marksističko-lenjinističkog dogmatizma. On je tako doveo u pitanje dogmu o odnosu »baze i nadgradnje«, uvevši u raspravu razlikovanje geneze od funkcije. No, Berusa nisu zapazili ni prijašnji istraživači tog razdoblja koje je autor konzultirao i koje citira.

Autor je posve u pravu kada primjećuje da su se »istaknuti hrvatski filozofi« bez većih poteškoća mogli »raspodijeliti i na drugačiji način te biti svrstani u više skupina« (str. 23). Nije, međutim, u pravu kada tvrdi da su svi filozofi osim onih kršćanskog nadahnuća (koje su činili katolički svećenici i intelektualci) u većoj ili manjoj mjeri bili pod utjecajem Karla Marxa i njegove filozofije. Takva ocjena nedvojbeno vrijedi u pogledu autora koji su obrađeni u 4. i 5. poglavlju, djelomično i za one koji su obrađeni u 7., 8., 12. i 13. poglavlju, pa možda i za neke druge, ali tvrdnja da je bilo tko od prikazanih i vrednovanih istraživača baštine – s posve nominalnom i

deklarativnom iznimkom Vladimira Filipovića iz 50-ih godina dvadesetog stoljeća – u bilo kojoj mjeri bio pod Marxovim ili marksističkim utjecajem ne može se održati ni na najelementarnijoj razini propitivanja. Jednako vrijedi za gotovo sve zastupnike analitičke filozofije, za većinu autora koji su tematizirali orijentalne filozofije, za dio estetičara te još barem za Marijana Cipru. No, autor takvu ocjenu ipak korigira u zaključnom dijelu knjige, ustanovivši kako je »izuzev kršćanskih autora, i među ostalima bilo pojedinaca koji se nisu bavili niti nadahnjivali marksističkom misli« (str. 845). S druge bi se strane moglo pak postaviti pitanje nije li u nekim aspektima svojega bavljenja filozofijom Tomo Vereš u nekoj mjeri bio nadahnut i Marxovim mišljenjem. Jednako bi se moglo pitati i u pogledu rektora Visoke bogoslovne škole u Pazinu Bože Milanovića, koji je u svojem udžbeniku/skripti *Povijest filozofije i socijalna filozofija* odmjereno ukazivao i na pozitivne i na negativne strane marksizma, a slično bi se možda moglo pitati i u pogledu filozofijskog opusa Ante Kusića ili Mije Škvorca. U analogiji s navedenim dalo bi se kritički primijetiti upitnost definicije Zvonimira Richtmanna kao komunističkog intelektualca, kako to autor navodi govoreći o onima koje je »ustaški režim i fizički uklonio« 1941. godine (str. 39).

Razdoblje staljinizacije nakon Drugoga svjetskog rata korektno je prikazano, a to važi i za prikaz početaka kritike staljinizma (autor navodi da su njegova istraživanja dovela do uvida koji su slični stavovima Gaje Petrovića), te za prikaz i vrednovanje časopisa *Pogledi*. Jedino bi se moralo primijetiti kako na popisu »važnijih članaka iz filozofije« objavljenih u tom časopisu kratka životnog vijeka nedostaje jedan veoma važan članak Ivana Fochta, posvećen suptilnom razaranju temeljne marksističko-lenjinističke dogme, po kojoj je glavni spor u filozofiji onaj između materijalizma i idealizma. Općenito, u cijeloj knjizi nećemo sresti ime Ivana Fochta, što se jedino može opravdati činjenicom da je on najvećim dijelom svojega života djelovao u Sarajevu, ali ako se u prikazu filozofije Pavla Vuk-Pavlovića uzimaju u obzir i njegova djela objavljena u Skoplju (što je posve opravdano), onda se izostajanje Ivana Fochta smije smatrati određenim propustom i izrazom metode nedosljednosti.

Besprijekornim bi se, međutim, moglo ocijeniti autorovo tematiziranje rascjepa među marksističkim filozofima u Jugoslaviji, koje se jasno očituje u diskusiji vodenoj 1959. u Sarajevu na godišnjoj skupštini Jugoslavenkog udruženja za filozofiju, a taj rascjep dolazi do svoje kulminacije na bleđskoj diskusiji o teoriji odraza 1960. godine, koja je označila početak dominacije antidogmatske

struje i oblikovanja »praksis filozofije«. Također se ne može ništa značajnije prigovoriti autorovu prikazu institucija, društava i časopisa u razdoblju od 1945. do 1991. godine. Nepreciznost podatka prema kojemu je Heda Festini počela raditi na Filozofskom fakultetu u Zadru tek nakon njegova uključivanja u novoosnovano splitsko sveučilište ranih 70-ih godina (a zapravo je ona u Zadru bila djelatna od 1967. godine) ne može se smatrati nekakvom većom greškom.

Prikazujući pojedine autore koji su djelovali u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata pa do 1991. godine, Ivan Macut se s pravom služi metodom reprezentativnog uzorka (možemo samo zamisliti koji bi bio opseg ove knjige da je on prikazao sva – a ne tek odabrana – djela svih autora koje je uzeo u obzir). Tako se, primjerice, u prikazu opusa Gaje Petrovića (str. 88–112) ograničava na četiri njegove knjige, koje predstavljaju Petrovićev opus presjekom vremenskih razdoblja i tematskih interesa njegova stvaralaštva (*Filozofski pogledi Plehanova, Filozofija i marksizam, Čemu Praxis te U potrazi za slobodom*), čemu se jedino može prigovoriti da nije uzet u obzir Petrovićev interes za anglosaksonsku filozofiju, kao i da su u ograničenoj mjeri uzete u obzir njegove preokupacije Heideggerom. Nema, ipak, dvojbe da je autor u pravu kada iskazuje svoje uvjerenje kako spomenute četiri knjige na koje se usredotočio »na autentičan način predstavljaju Petrovićevu misaonu dubinu i radnu etiku« (str. 9).

Spomenuta metoda reprezentativnog uzorka odabranih djela na jednak je način korištena u prikazu opusa Danka Grlića, filozofa kojemu je Macut posvetio najviše prostora (str. 159–188), a usredotočio se na njegova djela *Zašto i Contra dogmaticos* te na četverotomnu *Estetiku*. Može se zapaziti da je takvim odabirom ostalo u drugom planu tematiziranje Nietzscheove filozofije, koje nedvojbeno predstavlja jednu od tri bitne dimenzije Grlićeva stvaralaštva. U prikazu životnog puta Danka Grlića autoru se potkrala jedna mala nepreciznost: pišući kako Grlić »1968. ponovno ostaje bez posla na fakultetu« (str. 160), autor ne uočava kako Grlić prije spomenute godine nikada nije radio na nekom fakultetu te da je 1968. otkazana njegova honorarna suradnja na jednoj zagrebačkoj umjetničkoj akademiji pa je stoga njegovo zapošljavanje u Beogradu bio prvi puni radni angažman na nekom visokom učilištu. U osvrtnu na recepciju Grlićeva opusa autor s pravom konstatira kako je Grlić u prvom redu istražen kao estetičar, dok su »ostali aspekti njegova djela ostali nedovoljno obrađeni« (str. 188).

Prikazu djela psihologa i filozofa Rudija Supeka (str. 150–159), utemeljitelja suvremene hrvatske (ne samo hrvatske) sociologije

te dugogodišnjeg predsjednika Korčulanske ljetne škole i jednog od glavnih urednika časopisa *Praxis*, moglo bi se prigovoriti da se isuviše usredotočuje na njegovu prvu knjigu *Egzistencijalizam i dekadencija*, zanemarujući filozofske sastavnice drugih njegovih djela koja su pretežno sociologijske tematike, ali sadrže i značajne doprinose filozofskom mišljenju (to se posebice odnosi na knjige *Humanistička inteligencija i politika te Sociologija i socijalizam*). Bolje je prošao mlađi brat, fizičar Ivan Supek (str. 679–696) jer je autor integralno prikazao filozofske aspekte njegova opusa, od knjige *Filozofija, znanost i humanizam*, preko knjiga *Od antičke filozofije do nauke o atomima* i *Nauka, filozofija, umjetnost*, pa do članka »Ugrožena ljudska egzistencija«. Uz Ivana Supeka, vrednovana kao filozofa znanosti i humanističkog mislioca, posebna poglavlja u ovoj knjizi dobili su Marijan Cipra (str. 697–711) i Branko Despot (str. 713–723), koje autor ocjenjuje kao originalne mislioce (pa je tako Cipra »naš najoriginalniji filozof« u razdoblju od 1945. do 1991. godine, odnosno on je »jedan od najoriginalnijih hrvatskih mislilaca«, str. 710–711, dok je Despot »jedan od najvećih živućih hrvatskih filozofa«, str. 723).

U nekim je momentima autor sklon brzopletu zaključivanju. Kao ilustracija može poslužiti poglavlje posvećeno ovom prikazivaču (a za što je potonji i sâm odgovoran jer je radnu inačicu rukopisa, koju mu je autor dostavio s molbom za mišljenje, očigledno površno pročitao). Macut, ukratko, tumači da autor knjige *Horizont metafizike* smatra »kako su s vremenom temeljne kategorije Blochova mišljenja zastarjele« (str. 275) pa citira njegovu rečenicu prema kojoj ne preostaje ništa drugo nego da se Blochova ideja uspravnog hoda smjesti u muzej ili grobnicu mrtvih ideja, ne videći ironijsku konotaciju u njoj sadržanoga poziva na arhiviranje modno zastarjelih koncepcija (a ta se konotacija zasniva na razlikovanju zbiljskog zastarijevanja od modne zastarjelosti).

Među autorima uvrštenima u poglavlje »Politička filozofija« najopsežnije je prikazan opus Ante Pažanina (str. 345–364). Ivan Macut prikazuje i komentira (opet metodom reprezentativnog uzorka) Pažaninove knjige *Znanstvenost i povijesnost u filozofiji Edmunda Husserla, Metafizika i praktična filozofija* i *Filozofija i politika* te ga vrednuje kao autora koji »u svakom tematiziranju filozofije Edmunda Husserla i na poseban način političke filozofije kod nas zauzima nezaobilazno mjesto« (str. 363). Srazmjerno opsežni prikazi posvećeni su i preostalim filozofima politike: Zvonku Posavcu (str. 364–373), Davoru Rodinu (str. 373–387) i Žarku Puhovskom (str. 387–399). Među istraživačima hrvatske filo-

zofske baštine najopsežnije su prikazani i vrednovani Vladimir Filipović (str. 401–414) i Marija Brida (str. 423–434), pri čemu autor na primjeren način prezentira i druge dimenzije njihovih opusa.

Jedan od najopsežnijih prikaza posvećen je najplodnijem autoru tadašnje mlađe generacije Nenadu Mišćeviću (str. 505–525), koji je uvršten u poglavlje »Analitička filozofija«, što je samo djelomice opravdano jer se Mišćević u svojim najranijim knjigama profilirao ponajprije kao poststrukturalist pa se u tom smislu on može vrednovati i kao prvi hrvatski postmodernistički filozof (no nakon 1981. samokritički mijenja poziciju i postaje vodećim predstavnikom analitičke filozofije). Mala nepreciznost odnosi se na podatak da je od 1975. do 1993. predavao na filozofskim fakultetima u Rijeci i Zadru. U Rijeci je, naime, predavao 1975. – 1976. na Medicinskom fakultetu; Filozofski fakultet (isprva Pedagoški fakultet) u Rijeci osnovan je znatno kasnije, a sâm studij filozofije započeo je s radom tek 1999. godine. Mišćević je sudjelovao u osnivanju riječkog studija filozofije, ali predavao je samo u svojstvu honorarnog profesora. I u prikazu Mišćevićeva opusa do 1991. godine autor se uspješno služi metodom reprezentativnog uzorka te ocjenjuje Nenada Mišćevića kao jednoga »od najznačajnijih živućih filozofa u Hrvatskoj, a usudili bismo se reći i šire« (str. 525).

U poglavlju o »filozofima kršćanskog nadahnuća«, Macut prikazuje mijene društvenih i političkih prilika u istraživanom razdoblju, katolička visoka učilišta i časopise, te značajnije katoličke filozofske pisce: Ivana Kozelja, Josipa Čurića, Tomu Vereša, Miju Škvorca, Rudolfa Brajčića, Josipa Weissgerbera, Josipa Kribla, Vjekoslava Bajsića, Božu Milanovića, Antu Kusića, Krstu Kržanića i Ivana Devčića. Posebnu pozornost posvećuje dijalogu što su ga 1967. vodili Mijo Škvorc i Branko Bošnjak, koji je kasnije objavljen u knjižici *Marksist i kršćanin*, ali i polemici između Ante Kusića i Kvirina Vasilja vođenoj 1978. – 1979. Opus Kvirina Vasilja nije zasebno prikazan, već autor upućuje na recentnu recepciju tog opusa. Izostalo je i poglavlje o najznačajnijem predstavniku neoskolastičke filozofije Stjepanu Zimmermannu, iako je on djelovao i u istraživanom razdoblju, ali to je izostavljanje opravdano zato što je Zimmermann svoja glavna djela objavio prije 1945. godine, dok je njegova ostavština objavljena uglavnom u 21. stoljeću, dakle nakon razdoblja na koje se odnosi ova knjiga.

Zaključno, ovom se višestruko vrijednom knjigom Ivan Macut potvrđuje kao svojevrsna hrvatska inačica Diogena Laertija. To je djelo koje nije lišeno stanovitih slabosti, ponekad i nepreciznosti (ovdje naznačenih ta-

kođer posredstvom metode reprezentativnog uzorka), ali takve sinteze novije filozofije niti ima, niti je izgledno da će ona tako skoro biti nadmašena. Stoga ocjena učinka impresivnog truda njezina autora ne može biti drugačija nego pozitivna.

Lino Veljak

Hannah Arendt

Eichmann u Jeruzalemu

Izvjestaj o banalnosti zla

Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
2020., prev. Mirjana Paić-Jurinić

Eichmann u Jeruzalemu. Izvjestaj o banalnosti zla monumentalna je studija Hanne Arendt, njemačko-američke filozofkinje i politologinje, nastala na temelju praćenja suđenja Adolfu Eichmannu 1961. godine u Jeruzalemu, gdje je Arendt nastupala kao komentatorica američkog tjednika *New Yorker*. Prvi je put objavljena u nakladništvu Viking Pressa u New Yorku u svibnju 1963. godine na engleskom jeziku, dok je prerađeno i dopunjeno izdanje tiskano dvije godine kasnije. Svoje prvo hrvatsko izdanje knjiga je doživjela 2002. godine, a 2020. godine tiskano je njeno drugo hrvatsko izdanje u nakladničkoj kući Jesenski i Turk u izvrsnom prijevodu Mirjane Paić-Jurinić. Pojava novog izdanja upućuje na važnost i nezaobilaznost ove studije u kojoj Arendt, osim što marljivo i dosljedno izvještava sa suđenja, također nudi prodoran i kompleksan, no zato ništa manje provokativan i kontroverzan, portret mentalnog sklopa jednog nacističkog zločinca. Tako je u knjizi pored »Napomene čitatelju« i »Bibliografije« moguće pronaći petnaest glavnih poglavlja, »Epilog« i »Post scriptum«, u kojima Arendt upoznaje svoje čitatelje, među ostalim, s optuženikom, tužiteljstvom, obranom, predsjedavajućim sucima, točkama optužnice, kao i s okolnostima, prirodom i glavnim problemima samog suđenja. Osim toga, ovu knjigu krase i »Pogovor: Eichmann – pogled u lice totalitarizma« Gorana Sunajka, u kojem je poseban naglasak stavljen na narav totalitarizma i zloupotrebu Kantove filozofije morala, što ovo novo hrvatsko izdanje čini tim zanimljivijim i vrijednijim svake pažnje.

Već nakon prvih tridesetak stranica knjige postaje jasno da *Eichmann u Jeruzalemu* nije običan izvještaj, nego iscrpna studija s kritičkim osvrtom, analizom i komentarom cijelog postupka, kao i događaja koji su neposredno prethodili suđenju. U samom središtu studije, što je ujedno i glavni interes autorice, moguće je prepoznati filozofsku analizu ljudske prirode i naravi mentalnog sklopa jednog prosječnog nacističkog zločinca. Naime, Arendt je čvrstog uvjerenja da je Eichmann prosječan pripadnik tadašnjeg totalitarnog režima, čija se patološke karakteristike očituju jedino u »bolesnoj ambicioznosti« i težnji da savršeno odradi povjeren mu posao – slanje milijuna europskih Židova u koncentracijske logore. Ona se izričito suprotstavlja nastojanju tužiteljstva da se Eichmanna prikaže kao idejnog začetnika *Konačnog rješenja*, monstruma bez savjesti te izopačenog sadista odgovorna za genocid nad židovskim narodom. Osvrćući se na sveukupno trinaest suđenja njemačkim nacionalsocijalistima koje su organizirali Saveznici po završetku Drugog svjetskog rata, a koja su prethodila suđenju u Jeruzalemu, Arendt će reći:

»Nürnberški procesi, na kojima su optuženici bili 'osuđeni za zločine nad pripadnicima raznih naroda', nisu se bavili židovskom tragedijom iz jednostavna razloga što ondje nije bilo Eichmanna.« (Str. 14.)

Time je htjela istaknuti kako je zločin počinjen nad židovskim narodom ujedno i »zločin protiv čovječnosti«. Pod tim terminom prvenstveno misli na zločin bez presedana – na zvjerstva s kojim se čovječanstvo još nikada nije susrelo – koja ne smijemo jednostavno razumjeti kao »genocid« jer ona predstavljaju nešto puno gore od toga. Na tom će tragu upozoriti:

»Sama se čudovišnost tih događaja 'minimizira' pred sudom koji predstavlja samo jednu naciju.« (Str. 247.)

U svojoj analizi Arendt ističe »neuspjehe jeruzalemskog suda« kroz tri glavna problema: a) problem izricanja presude na sudu pobjednika; b) problem ispravne definicije i razumijevanja zločina protiv čovječnosti; te c) problem prepoznavanja novog tipa zločinca koji taj zločin počinja (str. 251). Njezina kritika suda, predsjedavajućih sudaca, tužiteljstva, točaka optužbe, a onda i presude, najuže je povezana s njezinim čvrstim uvjerenjem da se u Jeruzalemu zapravo pokušalo suditi čitavom totalitarnom državno-birokratskom aparatu, svim njemačkim nacionalsocijalistima, odnosno svima koji su bili odgovorni za Holokaust, a ponajmanje Adolfu Eichmannu, čovjeku od krvi i mesa s vlastitom posebnom poviješću. Istina, priznat